

autorzy nie pisali swych dzieł w określonym gatunku literackim, ale w określonej tradycji. Gdy chodzi o literaturę apokaliptyczną była to tradycja prorocka, ale nie wyłącznie. Sięgano po wszystko, co mogło stanowić podstawę do obudzenia ducha religijnego w narodzie i ukazanie nadziei na lepszą przyszłość.

Lublin

KS. RYSZARD RUBINKIEWICZ SDB

• O. Marian B. Arndt OFM

LOKALIZACJA BIBLIJNEGO MEFAAT

Dla coraz lepszej znajomości geografii biblijnej niezbędna jest lokalizacja toponimów zachodzących w Biblii. Lokalizacja nazw biblijnych w terenie może przebiegać w różny sposób.

Często we współczesnych nazwach arabskich zachował się rdzeń, lub brzmienie nazwy starożytnej; nie rzadko znaleziska archeologiczne są pomocne przy identyfikacji toponimów biblijnych z danym miejscem w terenie. Tak też wykopaliska archeologiczne w Um er-Rasas pozwoliły na identyfikację tego miejsca z biblijnym miastem Mefa'at.

Miasto Mefa'at wg Joz 13, 18 zostało przydzielone pokoleniu Rubena. Później stało się miastem lewitów, synów Merarięgo (Joz 21, 37; 1 Krn 6, 64). Jeremiasz między innymi miejscowościami wylicza Mefa'at w prorocztwie przeciw Moabowi (Jr 48, 21). Do tej pory nie było całkowitej zgodności wśród uczonych co do lokalizacji tego miasta. Niektórzy uważali lokalizację Mefa'at za niepewną i nieznaną¹. Inni za A. Altem identyfikowali Mefa'at z Khirbet Dżawa² ok. 10 km na południe od Ammanu, a większość uczonych opowiadała się za lokalizacją w dzisiejszym Khirbet Nefa'a³, ok. 13 km od Ammanu mniej więcej w tym samym kierunku. Jedynie P. Germer-Durand identyfikował biblijne Mefa'at z ruinami zwanymi dziś Um

¹ Np. M. du Buit, *Géographie de la Terre Sainte*, Paris 1958, 213; F. Nötscher, *Das Buch Jeremias*, Bonn 1934, 317.

² A. Alt, *Das Institut im Jahre 1932*, „Palästina-Jahrbuch des Deutschen evangelischen Instituts für Altertumswissenschaft des Heiligen Landes zu Jerusalem”, Berlin 29 (1933) 28; A. M. van Zyl, *The Moabites*, Pretoria 1960, 94; Y. Aharoni, *The Land of the Bible*, Philadelphia 1967, 439.

³ F. M. Abel, *Géographie de la Palestine*. II, Paris 1938, 385; M. Noth, *Studien zu den historisch-geographischen Dokumenten des Josua-buches*, ZDPV 58 (1935) 251 przyp. 5; J. Simons, *The Geographical and Topographical Texts of the Old Testament*, Leiden 1959, 118; G. A. Smith, *The Historical Geography of the Holy Land*, Gloucester 1972, 376.

er-Rasas⁴. Jego lokalizacja nie została nigdy zaakceptowana ani przez geografów, ani przez egzegetów. Tymczasem przypuszczenie P. Germer-Duranda zostało potwierdzone przez wykopaliska archeologiczne przeprowadzone w ruinach Um er-Rasas w roku 1986—87 przez Taysir Attiyat z ramienia Departamentu Starożytności Jordanii oraz przez O. Michele Piccirillo ze Studium Biblicum Franciscanum w Jerozolimie⁵.

HISTORIA BADAŃ

Na płaskowyżu Transjordanii, na północ od Wadi Mudżib (Arnon) i na południowy wschód od Madaby, mniej więcej w środku pomiędzy Drogą Królewską a Drogą Pustyni, znajdują się ruiny miasta nazywane po arabsku Um er-Rasas. Ruiny były już niejednokrotnie odwiedzane i opisywane. Pierwszy znany podróżnik w czasach nowożytnych U. J. Seetzen w r. 1807, będąc w drodze powrotnej z podróży do Petry (do której zresztą nie dotarł), usłyszał nazwę Um er-Rasas od beduinów. Jego przewodnik opowiedział mu o nadzwyczajnych — jak twierdził — ruinach. Całe miasto było dobrze zachowane, można zobaczyć ulice, domy i świątynie. Najwspanialszym obiektem są mury obronne zbudowane z dużych czarnych, ciosanych kamieni spajanych ołowiem. Opowiadanie przewodnika potwierdził Seetzenowi jego były służący Damascenczyk, dodając że w Um er-Rasas istnieją jeszcze wysokie wieże i wiele inskrypcji⁶. Ruiny opisał krótko J. L. Burckhardt⁷, lecz pierwszym który je odwiedził był J. S. Buckingham wiosną 1816 r. Okazało się, że przewodnik Seetzenia nieco przesadził, zabudowania wprawdzie solidne, ale prezentowały się skromnie, a ich ważność Buckingham osądził sceptycznie. Wieża, która z daleka zwraca uwagę, nie wydawała się jemu nadzwyczajna⁸. Podobnie zawiadli się Ch. L. Irby i J. Mangles w r. 1818, stwierdzając: „Dotarliśmy

⁴ P. Germer-Duran, w: *Échos de Nôtre-Dame de France*, Paris 1897, 37.

⁵ Dotychczasowe publikacje: M. Piccirillo, *Prima campagna di scavo a Um er-Rasas*, w: *Ricerca storico-archeologica in Giordania VI* (1986) pod red. M. Piccirillo, *Liber Annuus* 36 (1986) 351—354; A. Niccacci, *Scoperto l'antico nome di Um er-Rasas: Mefaa*, „*Rivista Biblica*” 35 (1987) 83n. jest to w zasadzie tekst komunikatu napisanego przez M. Piccirillo, a wygłoszonego przez A. Niccacci na kongresie IOSOT w sierpniu 1986; M. Piccirillo, *Um er-Rasas Kastron Mefaa in Giordania*, Supplemento a „*La Terra Santa*”, Jerusalem 1986.

⁶ U. J. Seetzen's, *Reisen durch Syrien, Palästina, Phönicien, die Transjordan-Länder, Arabia Petraea und Unter-Aegypten*. Herausgegeben und commentiert von... F. Krause, II, Berlin 1854, 352n.

⁷ J. L. Burckhard, *Travels in Syria and the Holy Land*, London 1822, 361.

⁸ J. S. Buckingham, *Travels among the Arab Tribes inhabiting the Countries East of Syria and Palestine including a Journey from Nazaret to the Mountains beyond the Dead Sea...*, London 1825, 104.

do Um er-Rasas, znaleźliśmy ruiny bardzo rozległe i z pewnością chrześcijańskie... często można tam odnaleźć krzyże, ale nie ma żadnej budowli godnej uwagi”⁹. Następnie do ruin Um er-Rasas dotarli G. Robinson w r. 1830 oraz H. Layard w r. 1840¹⁰.

Relacje podróżników z drugiej połowy XIX w. są bardziej rzeczowe i sprawdzone. W r. 1870 E. H. Palmer sprawdził dokładniej ruiny i relacjonuje: „Sądząc z wielkości i rozległości, oraz z widocznych dwóch kościołów, jest ewidentne, że Um er-Rasas musiało być miastem znaczącym w okresie zamieszkiwania chrześcijan w Ziemi Świętej”. Relacja jest zaopatrzona w rysunek wieży¹¹.

W sierpniu 1872 roku odwiedza ruiny H. Weser. Rozległe ruiny zrobiły na nim wielkie wrażenie, zwrócił uwagę na ulice przecinające się pod kątem prostym, bazyliki, krzyże i różne fragmenty architektoniczne. Mury obronne zasugerowały mu możliwość zamieszkiwania miasta przez krzyżowców¹². W lutym 1872 roku bawił wśród ruin przez tydzień H. B. Tristram ze swoją ekspedycją. Píše on: „Jest to miasto kwadratowe, rozległe, dobrze zbudowane, o wiele doskonalsze od tych, które widzieliśmy dotychczas”¹³.

Ch. Hamilton, Ch. M. Doughty i F. J. Bliss odwiedzają ruiny w następnych latach, pozostawiając jedynie krótkie wzmianki¹⁴. S. Valihé w roku 1896 zidentyfikował ruiny jako obóz rzymski¹⁵, obecność którego P. Germer-Durand w r. 1897 skojarzył z opisywaną w Onomastikonie Euzebiusza twierdzą rzymską Mefaat, identyczną z miejscowością biblijną z pokolenia Rubena¹⁶.

W r. 1898 Ch. Clermont-Ganneau zaproponował wyjaśnienie nazwy Um er-Rasas, wywodząc ją z rdzenia arabskiego *rās*, który zawiera ideę dokładnie nakładania na siebie i odnosi się również do solidnie zbudowanego muru¹⁷.

⁹ J. S. Buckingham, dz. cyt., 145.

¹⁰ G. Robinson, *Travels in Palestine and Syria*. II, London 1837, 187n; H. Layard, *Early Adventures in Persia, Suiana and Babylonia*. I, London 1887, 111.

¹¹ E. H. Palmer, *The Desert of the Exodus*, II, Cambridge 1871, 438n; tenże, *The Desert of the Tih and the Country of Moab*, „Quarterly Statement of the Palestine Exploration Fund” (1871) 70.

¹² H. Weser, *Unter den Beduinen Moab's*, *Mitteilungen des Vereins für Erakunde*, Leipzig 1872, 103.

¹³ H. B. Tristram, *The Land of Moab*, London 1874, 140n.

¹⁴ Ch. Hamilton, *Oriental Zigzag or Wandrings in Syria, Moab, Abyssinia and Egypt*, London 1875, 85; Ch. M. Doughty, *Travels in Arabia Deserta*. I, Cambridge 1888, 18n; F. J. Bliss, *Narrative of a Expedition to Moab and Gilead in March 1895*, „Quarterly Statement of the Palestine Exploration Fund” (1895) 226n.

¹⁵ S. Valihé, *Dans les Montagnes Bleues*, *Échos de Nôtre-Dame de France*, Paris 1896, 230nn.

¹⁶ P. Germer-Durand, dz. cyt., 37.

¹⁷ Ch. Clermont-Ganneau, *Recueil d'Archéologie Orientale*. II, Paris 1888—1902, 185nn.

W kwietniu 1897 r. przybywa do Um er-Rasas R. E. Brünnow i A. von Domaszewski, którzy w swym monumentalnym dziele *Die Provincia Arabia* publikują, oprócz opisu, plan fortecy i osiem fotografii¹⁸. Ceramikę zebraną w r. 1933 w ruinach opisał po raz pierwszy N. Glueck, wyróżniając ceramikę arabską, bizantyjską i naba-tejską¹⁹.

W kwietniu 1948 r. w towarzystwie kilku współbraci i proboszcza z Modeby odwiedza ruiny O. B. Bagatti, przy tej okazji nakreślił schematyczny plan ruin również poza fortecą. Szczególnie zainteresowały go pozostałości chrześcijańskie²⁰. W ciągu ostatnich lat przy różnych okazjach powracał pomiędzy ruiny O. Michele Piccirillo notując i dokumentując swoje obserwacje.

OBECCNY STAN RUIN

Ruiny Um er-Rasas zajmują wzniesienie na płaskowyżu i dlatego są widoczne z bardzo daleka. W całości obejmują powierzchnię ok. 4 ha, w tym obszar ufortyfikowany, zamknięty wysokimi i potężnymi murami zaopatrzonymi w przypory oraz dzielnicę poza nim, która rozwinęła się w kierunku północnym. Około 1,5 km dalej na północ, wewnątrz pozostałości dziedzińca z cysternami wykutymi w skale, wznosi się 15-metrowa wieża.

Fortyfikacje posiadają tylko jedną bramę — od strony północnej. Wśród rumowiska ciosanych kamieni można odnaleźć niejeden zachowany architrav i niejedną kolumnę lub kapitel z krzyżami. Cztery budynki posiadają apsydy skierowane na wschód, jest to znana cecha charakterystyczna kościołów z okresu bizantyjskiego. Jeden z nich znajduje się blisko bramy, jeden blisko murów zachodnich oraz dwa obok siebie są dobudowane do murów wschodnich.

Ruiny dzielnicy północnej nie są tak jednolite i jednostajne jak wewnątrz murów. Zmiany zaszły tu na przełomie XIX i XX wieku, kiedy ruiny były zamieszkiwane przez arabskie rodziny z plemienia Salayta wypędzone z Kerak. Pomimo tych zmian można w tej części odnaleźć ruiny ośmiu kościołów bizantyjskich z apsydami — trzy z nich dobudowane do siebie znajdują się na północnym krańcu miasta. Poza tym niewielki kościół znajduje się obok wieży, w sumie jest ich trzynaście. Również w dzielnicy północnej zachowało się wiele

¹⁸ R. E. Brünnow — A. von Domaszewski, *Die Provincia Arabia*. II, Strassburg 1905, 63—72.

¹⁹ N. Glueck, *Explorations in Eastern Palestine*. III, AASOR 18—19 (1937—1939) 227n.

²⁰ B. Bagatti, *The Christian Remains of Umm er-Rasas*, w: S. J. Saller — B. Bagatti, *The Town of Nebo (Khirbet el-Mekhayyat) with a brief Survey of other ancient christian Monuments in Transjordan*, *Collectio Maior* 7, Jerusalem 1949, 245—251.

łuków, nawet fragmentów sklepień oraz różnego rodzaju elementów architektonicznych.

Um er-Rasas nie posiada naturalnych źródeł, dlatego wewnątrz i zewnątrz murów można odnaleźć wiele większych lub mniejszych cystern do gromadzenia wody deszczowej. Jedna z nich jest do dziś używana przez beduinów.

WYKOPALISKA ARCHEOLOGICZNE

M. Piccirillo już od lat nosił się z zamiarem przeprowadzenia systematycznych badań archeologicznych na terenie ruin Um er-Rasas i taką propozycję przedstawił w Jordańskim Departamencie Starożytności. Życzliwa i czynna współpraca dyrektora tegoż Departamentu Dra Adnan Hadidi umożliwiła w r. 1986 rozpoczęcie prac. Pierwsza kampania trwała od 26 lipca do 6 września 1986 roku i przyniosła nadspodziewane wyniki.

Ze względów praktycznych wybrano kompleks zabudowań kościelnych na północnym krańcu miasta. Kompleks prezentował się jako obszerny monastyr obejmujący cztery wielkie pomieszczenia z apsydami. Pierwsza kampania ograniczyła się do trzech z tych pomieszczeń. Okazało się, że były to dwa kościoły dobudowane do siebie i połączone dziedzińcem, który w późniejszym czasie został zaopatrzony w apsydy z zachodniej strony i pokryty dachem, tym samym został zamieniony na pewnego rodzaju kaplicę.

Trzy pomieszczenia, choć na różnych poziomach, są ze sobą połączone przejściami i stopniami. Z dziedzińca wchodziło się po stopniach do kościoła południowego poprzez bramę w fasadzie, z której pozostał jeszcze nienaruszony łuk odciążający. Od kościoła północnego dziedzińca, późniejsza kaplica, był oddzielony tylko balustradą (transenna) z dwoma przejściami. Poza tym można było przejść po kilku stopniach bezpośrednio z jednego kościoła do drugiego. Te trzy pomieszczenia kultowe są tak połączone ze sobą, że stanowią przestronny kompleks liturgiczny — jedyny znany dotychczas tego rodzaju przykład architektoniczny w regionie²¹.

Mury kościołów są stosunkowo dobrze zachowane na wysokość 1,5 do 2,5 m, sięgając w najwyższych partiach aż do gzymsu. W najwyższym rzędzie ścian apsydy zachowały się kamienie rozpoczynające sklepienie apsydy. Natomiast w pilastrach ściennych zachowało się oparcie dla łuków, na których był oparty dach.

Na specjalną uwagę zasługują posadzki. Dziedzińiec jest wybrukowany ciosanymi kamieniami. Oba kościoły mają piękne, stosun-

²¹ Znane są kościoły bizantyjskie dobudowane do siebie (np. w Dżerasz, w Um el-Dżimal i w obrębie murów w Um er-Rasas), ale nie tworzą kompleksu takiego typu jak omawiany.

kowo dobrze zachowane posadzki mozaikowe. Głównym motywem dekoracyjnym w nawach środkowych obu kościołów są bardzo popularne wówczas gałązki winorośli lub liście akantu, tworzące regularne pola, wewnątrz których przedstawione były postacie ludzi, zwierząt lub sceny z życia codziennego. Prawie wszystkie wyobrażenia ludzi i zwierząt w mozaikach zostały zniszczone przez obrazoburców. Zniszczenia zostały naprawione, ale już bez rysunku, rzadko z jakimś wzorem geometrycznym. Na mozaikach zachowały się liczne inskrypcje w języku greckim, które wnoszą wiele nowego w znajomość historii i onomastyki ziem biblijnych.

W roku 1987 przeprowadzono prace wykopaliskowe w czwartym pomieszczeniu kompleksu — okazał się również kościołem z posadzką kamienną. Poza tym odkryto kościół obok wieży. Najciekawszym znaleziskiem w tym kościele jest ossarium zawierające nadpalone kości ludzkie.

KOŚCIÓŁ PÓŁNOCNY — BISKUPA SERGIUSZA

Prezbiterium kościoła północnego z jedną apsydą jest podwyższone względem nawy głównej o dwa stopnie. Zachowała się podstawa ołtarza ułożona na mozaice oraz ława kamienna wzdłuż ściany apsydy. W obramowaniu z wzorów geometrycznych, w środku pomiędzy dwoma drzewkami i cudem ocalałymi barankami, znajduje się medalion z napisem dedykacyjnym: „W szczęśliwych czasach naszego pana świętobliwego i błogosławionego biskupa Sergiusza zostało wyłożone mozaiką całe dzieło świętego kościoła, troską i poprzez opiekę prezbitera Prokopiusza w miesiącu Gorpaius, szóstej indykcji roku 482 prowincji Arabia”²². Rok 482 prowincji Arabia odpowiada 587 r. po Chrystusie.

Czas powstania mozaiki jest najprawdopodobniej również czasem powstania kościoła. Informacja o biskupie Sergiuszu zdecydowała o tym, że kościół został nazwany „biskupa Sergiusza”. Wiadomo, że w tym czasie Sergiusz był biskupem Madaby; inskrypcja w nowo odkrytym kościele uzupełnia naszą znajomość historii chrześcijaństwa. Mianowicie obszar wpływów biskupstwa Madaby obejmował również Um er-Rasas, zatem sięgał najprawdopodobniej aż po Arnon.

W mozaice nawy głównej wśród ornamentów z liści akantu pozostały pola gdzie pierwotnie były przedstawione postacie, zniszczone pod wpływem ruchów obrazoburczych i naprawione bez ładu. Z pozostałych napisów greckich oraz z pozostałości pierwotnego rysunku wynika, że były tam przedstawione sceny z życia zleceniodawców i dobrodziejów kościoła oraz personifikacje morza i ziemi. Niespodzianką była zachowana od zniszczenia postać pory roku z rogiem obfitości, odnaleziona pod kamienną podstawą pulpitu.

²² Tłumaczenie wg M. Piccirillo.

W obramowaniu mozaiki nawy głównej zachowały się inskrypcje: bezpośrednio przed stopniami prezbiterium wiersz 2 z Ps 87, pomiędzy filarami mozaikarze wypisali swe imiona, polecając się Bogu, w medalionie przed główną bramą inne osoby (może dobrodzieje) proszą o zbawienie. Poza tym w pobliżu stopni prowadzących do kościoła południowego, w miejscu zniszczonym, ktoś niewprawną ręką skopiował napis z tegoż kościoła. Nawy boczne są przyozdobione motywami geometrycznymi.

W południowo-zachodnim rogu kościoła biskupa Sergiusza, blisko bramy, pod posadzką znajduje się cysterna. Obok ocembrowania cysterny zachowała się głowica kolumny nabatejskiej, która służyła jako podstawa pod dzban przychodzących po wodę.

KOŚCIÓŁ POŁUDNIOWY — ŚW. SZCZEPANA

Oba kościoły w swoich ogólnych założeniach architektonicznych są bardzo podobne do siebie: trzynawowe, z jedną apsydą, z prezbiterium podwyższonym o dwa stopnie.

Największym odkryciem w całym kompleksie są informacje zawarte w inskrypcjach i dekoracji posadzek mozaikowych. Wzdłuż stopni prezbiterium umieszczony został obszerny napis dedykacyjny: „W czasie świątobliwego biskupa Sergiusza... została ukończona mozaika świętego i chwalebego Szczepana pierwszego diakona i pierwszego męczennika troską Jana (syna) Izaaka, umiłowanego w Bogu kaznodziei, diakona i archonta (z) Mefaa i ekonoma oraz całego miłującego Chrystusa ludu z Kastron Mefaa, w miesiącu październiku drugiej indykcji roku 680 prowincji Arabia, na pamiątkę i wieczny spoczynek Fidonosa (syna) Aeiasa miłującego Chrystusa”²⁸.

Inskrypcja okazuje się niezwykle ważna dla onomastyki biblijnej oraz dla historii chrześcijaństwa Transjordanii. Dwukrotnie w tekście przytoczona jest starożytna nazwa miejscowości Um er-Rasas: Mefaa i Kastron Mefaa. Po wtóre, pod koniec VIII wieku, czyli w epoce abbasydów, w roku 785, istnieje jeszcze prężna gmina chrześcijańska prowadzona przez diakona, posiadająca własny kler. Na nie mniejszą uwagę zasługuje mozaika w nawie głównej. W dwóch szeregach zestawiono tu wiele miast Palestyny i Transjordanii.

Każdy z tych problemów wymaga osobnego omówienia.

IDENTYFIKACJA MEFAAT Z UM ER-RASAS

Nazwa Mefaa zachodząca w zapisie dedykacyjnym kościoła św. Szczepana niewątpliwie odnosząca się do Um er-Rasas, jednoznacznie kieruje na biblijną nazwę miasta Mefa'at z pokolenia Rubena. Są-

²⁸ Tłumaczenia wszystkich inskrypcji według M. Piccirillo.

dząc z fortyfikacji do dziś rzucających się w oczy, jedną z głównych funkcji Um er-Rasas wyznaczała obronna forteca. Taką funkcję miasto spełniało z pewnością w okresie rzymskim, bizantyjskim i arabskim (niewykluczone że również w nabatejskim).

Potwierdzenie funkcji obronnej ufortyfikowanego miasta Mefaa odnajdujemy w przekazach literackich. Euzebiusz z Cezarei w *Onomastikonie* pisze, że w Mefaa kwaterował rzymski oddział do zadań specjalnych odkomenderowany na skraj pustyni²⁴. Dokument rzymski z IV w. *Notitia Dignitatum* podaje, że w obozie Mefa byli zakwaterowani promowani kawalerzyści pochodzenia tubylczego²⁵, czyli miejscowe oddziały pomocnicze wojska rzymskiego. Charakter militarny miasta znajduje swe potwierdzenie również w określeniu „Kastron Mefaa” z inskrypcji kościoła św. Szczepana.

DATOWANIE KOŚCIOŁA ŚW. SZCZEPANA

Data budowy kościoła biskupa Sergiusza, 587 r. po Chrystusie, nie budzi żadnych zastrzeżeń — w tym czasie powstawało wiele kościołów bizantyjskich w całej Palestynie. Natomiast wątpliwości mogłaby budzić data powstania mozaiki nawy głównej w kościele św. Szczepana — r. 785 — bowiem nieznanne były dotychczas mozaiki w kościołach chrześcijańskich, które powstawałyby tak późno²⁶. Wątpliwości zostały rozwiane przez inną inskrypcję odnanioną w prezbiterium z lewej strony ołtarza: „Przez łaskę Chrystusa została ta święta bema ozdobiona mozaiką w czasie naszego bogobojnego ojca biskupa Joba ... w miesiącu marcu, dziewiątej indykcji roku 650” (czyli 756 r. po Chrystusie). Oras po przeciwnej stronie ołtarza: „Pamiętaj Panie o twoim słudze Staurachiosie mozaikarzu z Hesban synu Zada i o Euremiosie jego towarzyszu. Pamiętaj Panie o Eliaszu (synu) Samuela kaznodziei, o Konstantynie, Germanie i Abdelu”. Za ołtarzem, czyli od strony apsydy znajduje się krótka inskrypcja: „Razem z Maryją”.

Posadzki mozaikowe w prezbiterium zostały wykonane nieco wcześniej od posadzek w nawie kościoła, ale jednak w tym samym okresie; data podana w inskrypcji w prezbiterium potwierdza niespotykane późną datę podaną w napisie dedykacyjnym. A zatem okres powstawania tego typu posadzek w Transjordanii, które są nie tylko dziełami sztuki, ale również źródłem wielu informacji, trzeba rozszerzyć o prawie cały wiek.

Jest rzeczą znaną i często spotykaną, że zniszczone lub podniszczone posadzki mozaikowe nie zawsze były naprawiane, prawie nigdy

²⁴ *Onomastikon* 128, 21.

²⁵ *Notitia Dignitatum*, wyd.: O. Seek, Berolini 1876, XXXVII, 81, 19.

²⁶ M. Piccirillo, *I mosaici di Giordania dal I all' VIII secolo D. C.*, Roma 1982, 24nn.

nie były usuwane, lecz zasypywane i na nowym, podwyższonym łożysku układano nowe mozaiki. Niejednokrotnie ten proces w ciągu wieków powtarzał się kilka razy. Tak też było w odkrytych kościołach w Um -er-Rasas. Pod aktualną posadzką w prezbiterium kościoła św. Szczepana znajduje się starsza mozaika, której fragment wyraźnie widać w uszkodzeniu mozaiki pod ołtarzem.

Mozaiki w nawach głównych kościoła św. Szczepana zostały wykonane później i przez innych mozaikarzy. Wykonawcy mozaik w prezbiterium umieścili swoje imiona, natomiast wykonawcy naw głównych woleli pozostać anonimowi. Świadczy o tym napis w nawie południowej blisko stopni prezbiterium: „Pamiętaj Panie o Twoich sługach mozaikarzach, których imiona Ty sam znasz”. Mozaiki w nawach głównych z całą pewnością również kryją pod sobą starsze posadzki. Świadczy o tym kilka szczegółów, przede wszystkim wysokość pierwszego stopnia prezbiterium oraz wykończenie mozaiki wokół bazy pulpitu.

Nie bez znaczenia są zachodzące w inskrypcjach imiona biskupów, które uzupełniają naszą znajomość historii chrześcijaństwa tych ziem. Mianowicie biskup Job w roku 756 oraz Sergiusz II w roku 785 uzupełniają brakujące ogniwa w liście biskupów z Madaby.

Poza tym w inskrypcji obok ołtarza pojawia się termin *bema* nieznanany dotychczas w epigrafice, który najprawdopodobniej odnieść należy do prezbiterium.

TOPONIMY NA MOZAIKACH KOŚCIOŁA ŚW. SZCZEPANA

Mozaiki w nawie głównej kościoła św. Szczepana budzą zainteresowanie z różnych powodów. Można je studiować pod względem ikonograficznym, historycznym — zwłaszcza jeśli chodzi o problem obrazoburstwa, ciekawe byłoby studium imion — wiele z nich ma rdzeń semicki a nawet arabski a nie grecki. Nasze zainteresowanie budzi jednak podwójny pas udekorowany rysunkami miast Ziemi Św. wraz z ich nazwami.

Siedem miast Transjordanii oraz osiem Cisjordanii jest przedstawionych w interkolumnium. W pasie tworzącym obramowanie głównego pola mozaiki nawy głównej dziesięć miast z Deltą Nilu. Poza tym trzy nazwy zachodzą w inskrypcjach nazw bocznych. Stosunkowo wielka ilość zachodzących tu toponimów, oczywiście podnosi wagę odkryć.

Nazwy zachodzące w mozaikach w większości można zidentyfikować z nazwami biblijnymi oraz z nazwami aktualnymi. Ważne jest, że miejscowości, których nazwy zachodzą w inskrypcjach, były jeszcze znane w czasie powstania mozaik, czyli w drugiej połowie VIII wieku. Nie mniej ważne jest brzmienie nazw w tym okresie.

W interkolumnium, z obu stron kościoła, wykonawcy mozaik umieścili dwa szeregi miast: w północnym interkolumnium miasta Cisjordanii, a w południowym Transjordanii.

Serię miast Transjordanii od strony prezbiterium otwiera zajmujący podwójną przestrzeń w porównaniu z innymi, rysunek zaopatrzonego napisem *Kastron Mefaa*. Rysunek obejmuje dwie części, jedna przedstawia mury miejskie z bramą i wieżami, wewnątrz murów budynek, który prawdopodobnie ma symbolizować całe miasto. Druga część przedstawia dziedziniec otoczony budynkami, wśród których wyróżnia się kościół z widocznymi trzema zapalonymi lampami, związającymi z łuków. W pośrodku dziedzińca wznosi się samotna kolumna. Artysta przedstawił poza murami obronnymi drugi kompleks zabudowań niewątpliwie charakterystyczny dla miasta. Nie wykluczone, że chodzi tu o zabudowania otaczające wieżę stojącą do dziś. Już niektórzy podróżnicy interpretowali wieżę jako celę pustelnika — słupnika. Tę interpretację potwierdza brak schodów prowadzących do pomieszczenia na szczycie wieży.

Rysunek na mozaice zdaje się przedstawiać kompleks klasztorny: kościół i cele zakonników wokół dziedzińca, w centrum którego znajduje się kolumna, być może słupnika, przedstawiona w sposób idealny według wzorów syryjskich, a w rzeczywistości była to wybudowana wieża. Jednocześnie wieża mogła pełnić rolę strażnicy, co na skraju pustyni nie jest bez znaczenia.

Następny rysunek miasta nosi napis *Filadelfia*. Jest to biblijne Rabbat 'Ammôn, czasem nazywane krótko Rabbât (np. 2 Sm 11, 1; 12, 27nn; Joz 13, 25) lub pełną nazwą Rabbat Benê 'Ammôn (np. 2 Sm 12, 26; 17, 27; Jr 49, 2). Rabbat 'Ammôn było stolicą Ammonitów zdobytą przez Joaba (2 Sm 11, 1; 12, 27—29; 1 Krn 20, 1), zachowało jednak swojego króla (2 Sm 17, 27). W III wieku przed Chrystusem zostało przez Ptolomeusza II Filadelfusa zhellenizowane, a nazwa została zmieniona na Filadelfia. Przez Pliniusza Filadelfia jest wyliczona wśród miast Dekapolu²⁷. Włączona do prowincji Arabia, Filadelfia osiągnęła szczyt rozwoju w czasach dynastii Severana²⁸. W okresie bizantyjskim miasto było stolicą biskupią. Obecnie Amman jest stolicą Jordanii.

Od strony ikonograficznej miasto na mozaice jest przedstawione podobnie jak wszystkie miasta Transjordanii dosyć schematycznie: budynki otoczone murami miejskimi z bramą.

Następnym miastem w południowym interkolumnium mozaiki jest Madaba, podpisana *Midaba*. Znane w Moabie miasto bardzo stare, po

²⁷ C. Plini, *Secundi Naturalis Historiae Libri XXXVII*, wyd.: C. Mayhoff, Lipsiae 1906, V 18, 74.

²⁸ Zob. A. Hadidi, *The Excavation of the Roman Forum at Amman (Philadelpolis)* 1964—67, *ADAJ* 19 (1974) 71—91.

raz pierwszy wspomniane razem z Dibonem i Heszbonem w starej pieśni zwycięstwa (Lb 21, 30), zachodzi również na Steli Meszy. W czasach bizantyjskich Madaba była siedzibą biskupią, pod której zarządem było m. in. Mefaa.

Omijając filar i przesuując się ciągle na zachód, mozaika przedstawia miasto z napisem *Esboynnta*. Taką formę miała biblijna nazwa miasta Heszbon, obecnie Hesban. Heszbon, stolica króla Amorytów (Lb 21, 26; Joz 13, 21), razem z Madabą i Mefaat wszedł w skład miast pokolenia Rubena (Lb 32, 37; Joz 13, 17). Po eksportacji ludności do niewoli babilońskiej, miasto zajęli Moabici. Izajasz (15, 4; 16, 9) i Jeremiasz (48, 2. 34. 45; 49, 3) wypowiadają proroctwa przeciw miastu Heszbon. W czasach rzymskich pod nazwą Esbus, był ważnym ośrodkiem, a przyjąwszy chrześcijaństwo stał się siedzibą biskupa.

Kolejny rysunek miasta otoczonego murami nosi napis *Belemoynta*. Odpowiada biblijnemu Bêt Ba'al Me'ôn, miastu Amorytów w pobliżu granic z Moabem, które zostało powierzone pokoleniu Rubena (Joz 13, 17). Znane są również skrócone formy tej nazwy Ba'al Me'ôn (Lb 32, 38; Ez 25, 9; 1 Krn 5, 8), Bêit Me'ôn (Jr 48, 23) lub Be'on (Lb 32, 3). Miasto zostało w IX wieku zdobyte przez króla Moabu Meszę, jak wspomina na swojej steli. W okresie bizantyjskim miasto było ważnym ośrodkiem chrześcijańskim w diecezji Modaba. Obecna nazwa miejscowości: Ma'in.

Następnie widnieje napis *Areôpolis* nad miastem przedstawionym według tego samego schematu. Taką nazwę w okresie bizantyjskim nosiło miasto 'Ar Mô'âb (Lb 21, 28) w centralnym Moabie. Przez Greków nazywane Rabbat Moab, i taką nazwę przytacza Euzebiusz z Cezarei dodając jednocześnie nową nazwę: Areopolis²⁹. Św. Hieronim zaś identyfikuje ją z biblijnym 'Ar Mô'âb³⁰. W epoce bizantyjskiej w Areopolis znajdowała się siedziba biskupa. Obecnie miejscowość jest nazywana Rabbat Mouba.

Na zachodnim krańcu interkolumnium mozaikarze umieścili rysunek murów miejskich, wewnątrz których przedstawiona jest budowla otoczona kolumnami i krytą kopułą oraz napis *Charachmoyba*. Jest to miejscowość występująca u proroków jako Qir Mô'âb (Iz 15, 1) znana również pod nazwą Qir Hereš (Jr 48, 31. 36 por. Iz 16, 11) oraz Qir Harešet (Iz 16, 7). Qir Harešet znane jest również z wojny z Moabem za Jorama (2 Krl 3, 25). W epoce greckiej miasto pod nazwą Charcha zyskało na ważności. Stosunkowo wcześniej dotarło tu chrześcijaństwo, już w V wieku miasto stało się siedzibą biskupa, a krzyżowcy założyli tu twierdzę, której ruiny można oglądać do dziś. Obecnie ruiny i odradzająca się miejscowość nazywa się Kerak.

Seria miast Transjordanii na mozaice jest przedstawiona podobnie

²⁹ *Onomastikon* 124, 17.

³⁰ In Isaiam XV 1, PL 24, 167.

i dosyć schematycznie: mury obronne z wieżami i z bramą otaczają jeden lub kilka budynków. Mury miejskie na każdym z rysunków miast Transjordanii przebiegają podobnie — jakby od jednego szablону. U dołu rysunku odcinek muru posiada cztery baszty. Każda z nich ma trzy okna a raczej strzelnice. W pośrodku, pomiędzy basztami, znajduje się brama. W górnej części rysunku granicę miasta stanowią zataczające łuk mury z czterema lub pięcioma basztami. Wszystkie baszty i mury są zaopatrzone w blanki. Pomimo swej schematyczności i podobieństwa mury na rysunkach nie są motywami wyłącznie dekoracyjnymi⁸¹, lecz świadectwem rzeczywistych fortyfikacji. Budynki wewnątrz murów miejskich są zróżnicowane bardziej układem niż wyglądem. Trudno powiedzieć czy te budynki przedstawiają jakieś konkretne budowle bo zbyt mało znamy monumenty tych miast z czasów bizantyjskich. Raczej są to uproszczenia, symboliczne przedstawienia całych miast. Jedynie w Kerak i w Kastron Mefaa są przedstawione budowle odbiegające od schematu.

Bardziej zróżnicowane są rysunki miast Cisjordanii przedstawione w północnym interkolumnium. Wyobrażenia zabudowań prawdopodobnie bardziej odpowiadają rzeczywistym budowlom charakterystycznym dla danego miasta. To nie znaczy, że wykonawcom mozaik były bardziej znane odleglejsze miasta zachodniej strony Jordanu niż Transjordanii, lecz najprawdopodobniej były w obiegu gotowe wzory, znane i popularne wśród mozaikarzy modele przedstawiania miast Cisjordanii.

Pierwszym miastem przedstawionym w północnym interkolumnium to *Hagia Polis* — Miasto Święte — Jerozolima. Mury z wieloma wieżami i z bramą otaczającą miasto, w centrum którego znajduje się okrągły budynek z kolumnami i stożkową kópulą. Możliwe, że w ten sposób została przedstawiona bazylika Anastasis, lub sama aedicula Świętego Grobu.

Następne miasto to *Neapolis*, czyli aktualne Nablus, niedaleko biblijnego Sychem. Neapolis zostało założone w roku 72 po Chrystusie przez Tytusa pod nazwą Flavia Neapolis. W IV wieku miasto stało się siedzibą biskupstwa. Mozaika przedstawia fronton świątyni z kolumnami, możliwe że jest to świątynia, która wznosiła się na szczycie Góry Garizim.

Trzecim z kolei miastem jest *Sebastis*, czyli biblijne Šomerón, nazwa grecka: Samaria. Przez Omriego ustanowiona stolicą królestwa północnego (1 Krl 16, 24), później nazwa przeszła na całą krainę. Herod zmienił nazwę miasta na Sebaste⁸², która zachowała się w dzisiejszej nazwie Sebastije. W okresie bizantyjskim Samaria była mia-

⁸¹ Zob. C. Balmelle i in., *Le décor géométrique de la mosaïque romaine*, Paris 1985, 151 tab. 96.

⁸² J. Flawiusz, *Dzieje Izr.*, XV 7, 7.

stem biskupim z sanktuarium św. Jana Chrzciciela. Mozaika przedstawia duży budynek (może kościół?) pomiędzy dwoma wieżami. Poniżej, na osobnym polu przedstawiony jest podwójny rząd arkad oraz pewnego rodzaju wieża. Motywy te prawdopodobnie nie są wyłącznie dekoracją³³, lecz przedstawiają jakieś znane i charakterystyczne budowle miasta.

Miasto w północnym interkolumnium nosi napis *Kesaría* czyli Cezarea Nadmorska — port wybudowany w latach 20—9 przed Chrystusem przez Heroda na cześć cesarza Augusta³⁴ oraz rezydencja rzymskich prokuratorów. Niejednokrotnie wspomniana w *Dziejach Apostolskich*³⁵. W epoce bizantyjskiej Cezarea była ważnym centrum z siedzibą biskupa. Mozaika przedstawia Cezareę otoczoną murami z bramą, w centrum znajduje się stosunkowo rozległy budynek (chyba okrągły?) z kolumnami i spiczastym dachem.

Za filarem seria miast jest kontynuowana przez *Diospolis*. Tak Septymus Sewerus (199—211 po Chr.) nazwał biblijne miasto Lod, po grecku zwane Lydda. Miasto jest znane już z tekstów egipskich, po niewoli babilońskiej zasiedlone przez Beniaminitów (1 Krn 8, 12; Ez 2, 32; Na 7, 37; 11, 35). Lydda jest związana z działalnością św. Piotra (Dz 9, 32; 35. 38). W okresie bizantyjskim Diospolis było miastem biskupim. Rysunek w mozaice jest zbliżony do rysunku Sebastiusa: duży budynek pomiędzy wieżami, z tym że budynek posiada arkady wzdłuż dłuższego boku. W dolnej części jest przedstawiony odcinek murów miejskich z bramą.

Następny rysunek i napis to *Eleutheropolis*, jest to starożytne Betabris wspomniane przez Józefa Flawiusza³⁶. Za Septymusa Sewera otrzymało autonomię i stało się znaczącym miastem pod nazwą Eleutheropolis. Tę samą nazwę nosiło w czasach chrześcijańskich, kiedy stało się miastem biskupim. Obecna nazwa: Bet Guwrin. Mozaika przedstawia wewnątrz murów z basztami dwa budynki, z których jeden jest otoczony arkadami.

Przesuwając się dalej na zachód znajduje się rysunek murów miejskich z basztami i bramą a wewnątrz okrągły budynek z kolumnami i stożkową kopułą oraz napis *Askalon*. Jest to biblijne Aśqelôn, znane już z tekstów egipskich (ANET 249), jedno z pięciu głównych miast Filistynów, znane z historii Samsona³⁷. W czasach rzymskich miasto stało się ośrodkiem kultury, sztuki i filozofii.

³³ Arkady jako motyw dekoracyjny jest znany na mozaikach z tej epoki, zob. C. Balmelle, dz. cyt., 151n tab. 96n, szczeg. tab. 97a.

³⁴ J. Flawiusz, *Wojna Żyd.*, I 21, 5—8.

³⁵ Np.: 10, 1; 23, 23; 25, 1. 6. 13.

³⁶ *Wojna Żyd.*, IV 8, 1.

³⁷ Sdz 1, 18; 14, 19; 1 Sm 6, 17; 2 Sm 1, 20; Jr 25, 20; Am 1, 8; So 2, 7; Za 8, 5.

W dziejach chrześcijaństwa Aszkelon jest znany z prześladowań chrześcijan za Juliana Apostaty. W IV wieku było siedzibą biskupa.

Serię miast w północnym interkolumnium zamyka Gaza, biblijna 'Azzāh. Miasto bardzo stare, wzmiankowane w tekstach egipskich i w listach z Amarna, znajdujące się na pograniczu z Egiptem (Rdz 10, 19; Joz 15, 47). Stanowiło metropolię konfederacji pięciu miast filistyńskich (Sdz 16, 1. 21; Sm 6, 17). Była miejscem bohaterskich czynów Samsona (Sdz 16, 1—3. 21—31). Wprawdzie Joz 15, 47 i Sdz 1, 18 zaliczają Gazę do pokolenia Judy, jednak Izrael za Salomona (1 Krl 5, 4) i za Ezechiasza (2 Krl 18, 2) ciągle jeszcze walczy o Gazę. Zniszczona w 94 r. przed Chr. pod egidą Rzymu weszła w nowy okres rozkwitu, stając się centrum najpierw kultury hellenistycznej a potem chrześcijaństwa.

Jak widać z powyższego przeglądu, miasta przedstawione na mozaikach interkolumnium kościoła św. Szczepana to wyłącznie ważne ośrodki chrześcijańskie w okresie bizantyjskim. Z miast Transjordanii zostały przedstawione miasta regionu Moabu, najbliższe centra chrześcijańskie i najbardziej znane wykonawcom mozaik w Mefaa. Sposób przedstawiania miast jako jeden, albo kilka budynków nie jest czymś nowym. W tym samym regionie znajdujemy kilka analogicznych przykładów takich motywów na mozaikach. Najważniejsze analogie to tzw. *Mapa z Madaby* oraz mozaiki z kościoła w Ma'in. Na *Mapie z Madaby* znajdują się między innymi niektóre z miast przedstawionych w kościele św. Szczepana; z miast Transjordanii: Kerak oraz Cisjordanii: Jerozolima, Neapolis, Eleutheropolis, Askelon i Gaza³⁸. Podobny sposób przedstawienia miast Palestyny znajduje się również na pasie obramowującym główne pole mozaiki w kościele na akropolu w Ma'in³⁹. Wśród jedenastu zachowanych w Ma'in toponimów wraz z rysunkami odnajdujemy powtarzające się w kościele św. Szczepana w Um er-Rasas: Eleutheropolis, Askelon, Gaza, Kerak, Areopolis oraz Hesban⁴⁰.

Cały szereg nazw geograficznych wraz z rysunkami budynków zawarty jest w pasie tworzącym obramowanie głównego pola mozaiki nawy środkowej kościoła św. Szczepana w Um er-Rasas. W pasie tym na ciemnym tle pojawiają się ryby i różnego rodzaju zwierzęta wodne oraz łodzie z wiosłującymi lub łowiącymi ryby puttami. Sceny te są przeplatane rysunkami budynków wraz z nazwami miast.

³⁸ M. Avi-Yonah, *The Madaba Mosaic Map with Introduction and Commentary*, Jerusalem 1954; H. Donner — H. Cüppers, *Die Mosaikkarte von Madaba*, I, Wiesbaden 1977.

³⁹ R. de Vaux, *Une mosaïque byzantine à Ma'in*, RB (1938) 227—258. M. Piccirillo, *Le antichità bizantine di ma'in e dintorni*, „Liber Annuus” 35 (1985) 340—349.

⁴⁰ M. Piccirillo, art. cyt., 345, tab. I B; fot. 4—6.

W przeciwieństwie do poprzednich, te nazwy nie wszystkie są dobrze znane i zidentyfikowane, ale prawdopodobnie wszystkie są z Deltą Nilu.

Na południowo-wschodnim rogu obramowania mozaiki, blisko podstawy pulpitu i przy rysunku „Kastron Mefaa” znajduje się rysunek budynku z wieżami podpisany *To pilousen*. Znanе Pelusium to biblijne Sin (Ez 30, 15n), ważne miasto przy drodze nadmorskiej z Egiptu do Palestyny. Nazwa znajduje się na Mapie z Madaby. Pelusium jest identyfikowane z dzisiejszym Tell Farama.

Następny rysunek w kierunku zachodnim przedstawiający budynek z wieżą wybudowany na skale, nosi napis nieco uszkodzony (brak litery) *Anti. Aou*. Być może chodzi tu o miejscowość Antinou koło Memfis, wspomiane przez pielgrzyma z Piacenza⁴¹.

Napis z rysunkiem *To Eraklion*, prawdopodobnie jest to Heraklia. W Górnym Egipcie znana jest Herakleia Maior⁴², miasto biskupie. Była również Herakleia Minor zwana w źródłach egipskich *Sethroites*⁴³.

W południowo-zachodnim rogu obramowania rysunek budynków między dwiema wieżami jest podpisany *Aleksandrea*. Metropolia Egiptu, wspomiana w Dziejach Apostolskich (6, 9; 18, 24; 27, 6; 28, 11), założona przez Aleksandra Wielkiego, była jednym z czterech patriarchatów Kościoła powszechnego; w historii chrześcijaństwa odegrała bardzo ważną rolę.

Niedaleko głównej bramy wejściowej kościoła znajduje się rysunek i napis *To Kasin*. Identyczną nazwę znajdujemy w Delcie Nilu na Mapie z Madaby. Najprawdopodobniej chodzi tu o miejscowość Kasion nad jeziorem Bardawil, dzisiejsze Džebeel Ras Kasroun.

Następny rysunek, okrągły budynek z kolumnadą i kopułą umieszczony między dwiema wieżami nosi napis *Thenesos*. Na Mapie z Madaby odnajdujemy formę *Themesos*. Jest to port nad jeziorem Menzaleh, dzisiejsze Kom Tinnis. W okresie bizantyjskim było siedzibą biskupa.

Następnym miastem na obramowaniu od północnej strony jest *Kynópolis* lub *Kajnópolis* — jak jest na Mapie z Madaby w zachodniej części Deltę. Znanе jest Cynopolis in Aegypto zwane inaczej Inferior, aktualne Banna oraz Cynopolis in Arcadia zwane Superior, aktualne el-Kesr⁴⁴. Obie miejscowości są lokalizowane w północnym Egipcie, czyli w rejonie Deltę, obie były biskupstwami w okresie bizantyjskim.

⁴¹ W. 189, J. Wilkinson, *Jerusalem Pilgrims before the Crusades*, Jerusalem 1977, 88.

⁴² M. Le Quien, *Oriens christianus*, II, Paris 1740, 578—582.

⁴³ M. Le Quien, dz. cyt., 533—536.

⁴⁴ M. Wójcik, *Cynopolis*, w: EK III, 686.

W kierunku wschodnim rysunek trzech wysokich budynków (wieże?) nosi napis *Pseudostomon*. Jest to miejscowość bliżej nie znana, może port przy jednym z małych odgałęzień Nilu, zwanych w starożytnych źródłach „pseudo-ujścia”.

W północno-wschodnim rogu znajduje się rysunek budynków z napisem *Tamiathis*, czyli port nad Nilem — Damietta. Również i Damietta była siedzibą biskupią od V wieku⁴⁵.

Wreszcie na wprost ołtarza, od wschodniej strony nawy głównej na ciemnym tle obramowania znajduje się pomiędzy dwiema wieżami obszerne okrągły budynek kryty kopułą. Wokół budynku są kolumny z wyraźnymi ozdobnymi kapitelami. Rysunek jest zaopatrzoney napisem *Panaōu*. Może jest to miasto Mendes, gdzie Egipcjanie czcili boga Pan.

Poza tym dwie winiety z nazwami towarzyszą innym inskrypcjom. Są to *Limbon* — prawdopodobnie obecne Libb, 10 km na południe od Madaby przy drodze Królewskiej oraz *Deblaton* — biblijne Bêt Diblâtajim (Jr 48, 22) lub 'Almôn — Diblâtājimāh (Lb 33, 46n). Nazwa ta zachodzi również na Steli Meszy (30 w.), nie została jeszcze zidentyfikowana.

Ostatni toponim bez winiety zachodzi w inskrypcji: „Pamiętaj Panie o twoim słudze Kayoumie zakonniku i prezbiterze z *Fisqa*”, prawdopodobnie był przełożonym monasteru na Górze znanej jako Nebo (Pwt : 2, 49; 24, 1; Lb 23, 14).

* * *

Ważność odkryć w Um er-Rasas jest niewątpliwa z wielu względów — dla historii chrześcijaństwa, dla historii sztuki, dla historii liturgii. Dla onomastyki i geografii biblijnej są ważne ze względu na identyfikację ruin Um er-Rasas z biblijnym Mefaat. Na razie ta identyfikacja jest oparta tylko na inskrypcjach w kościele św. Szczepana, bowiem do tej pory nie odkryto starszych świadectw niż nabatejskie. Mamy nadzieję, że następne kampanie określą precyzyjnie położenie miejscowości z VIII—VII wieku przed Chrystusem. Poza tą identyfikacją ważne są wszystkie inne toponimy, których ilość stawia mozaikę w kościele św. Szczepana pod względem ważności na drugim miejscu za Mapą z Madaby.

Na razie został uchylony rąbek tajemnic ukrytych w ruinach Um er-Rasas, które z pewnością kryją jeszcze cały rozdział historii Transjordanii.

⁴⁵ M. Le Quien, dz. cyt., II 590—592; III 1147—1150.